

ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ**ՎԻՄԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՄԵԼԻՔ ՀԱՅԿԱԶ Բ.-Ի
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԻՅ****Մուտք**

Սիրենաց Ժէ-ԺԼ. դդ. պատմա-ճարտարապետական յուշարձանների շարքում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում անապատային համալիրները, որոնք, սովորաբար, բաղկացած են թաղածածկ դահլիճի յօրինուածքով (բազիլիկ) եկեղեցուց, հիմնականում արեւմտեան մուտքին կցակառույց կամարակապ գաւիթ-սրահից, անապատականների խցերից, սեղանատնից, տնտեսական եւ օժանդակ այլ շինութիւններից, իսկ ողջ համակառույցը շրջափակում է ամրակոռ, երբեմն աշտարակներով համակցուած պարսպապատը (Հալիձորի Հարանց անապատ, Տաթեւի Մեծ անապատ, Շինուհայրի Կուսանաց անապատ, Տանձափարախի (Բեխի) անապատ եւ այլն): Հայկական ուշմիջնադարեան ճարտարապետութեան պատմութեան խորագիտակ Մուրադ Հասրաթեանի բնորոշմամբ՝ վանքերի եւ անապատների հիմնական տարբերութիւնը «նրանց կանոնադրութիւնների մէջ է, իսկ բնակավայրերից հեռու գտնուելը պարտադիր է ոչ բոլոր անապատների համար»¹: Այսու, բնակավայրերից հեռու էին կառուցուած «արանց» կամ «հարանց» անապատները, իսկ «կուսանաց» մենաստանները մօտ էին բնակավայրերին կամ պարզապէս գտնուում էին դրանց կազմում²:

Սոյն ուսումնասիրութեան խնդրոյ առարկան Սիրենաց անապատների «նախահայր» Հալիձորի Հարանց կամ Տաթեւի նախկին Մեծ անապատի նորայայտ վիմագրերից մէկն է, որն ընդօրինակել եւ վերծանել ենք 2019 թ. Օգոստոսին, երբ Տաթեւի վանքի եւ շրջակայ յուշարձանների վիմագրական ժառանգութեան համալիր ուսումնասիրութեան շրջանակներում առիթ ունեցանք լինելու նաեւ այդ հինաւուրց մենաստանում (նկ. 2): Ժէ. դարասկզբին հիմնադրուած անապատը տարբեր առիթներով յիշատակել են ոչ միայն մատենագիրները (Գրիգոր Դարանաղցի³, Առաքել Դարիժեցի⁴, Զաքարիա Ազուլեցի⁵), այլեւ բազմաթիւ ուսումնասիրողներ (Միքայէլ Զամչեան⁶, Մաղաքիա Արք. Օրմանեան⁷, Մեսրոպ Արք. Տէր-Մովսիսեան⁸, Մուրադ Հասրաթեան⁹ եւ այլք)¹⁰,

¹ Հասրաթեան Մ., Սիւնիքի XVII-XVIII դարերի ճարտարապետական համալիրները, Երեւան, 1973, էջ 9:

² Նոյն տեղում:

³ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցոյ կամ Դարանաղցոյ, հրատարակեց՝ Նշանեան Մեսրոպ Վրդ., Երուսաղէմ, 1915, էջ 287-291:

⁴ Առաքել Դարիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ՝ Լ. Խանլարեանի, Երեւան, 1990, էջ 215-222, գլ. ԻԱ.:

⁵ Զաքարիա Ազուլեցու Որագրութիւնը, յերեւան, 1938, էջ 75-76:

⁶ Զամչեանց Միքայէլ, Հայոց պատմութիւն, հ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 562-567:

⁷ Օրմանեան Մաղաքիա Արք., Ազգապատում, հ. Բ., Սբ. Էջմիածին, 2001, սիւն 2730-2736:

⁸ Տէր-Մովսիսեան Մեսրոպ Արք., Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեւի, Հաղարծնի եւ Դաղի եկեղեցիները եւ վանական շինութիւնները, Երուսաղէմ, 1938, էջ 59:

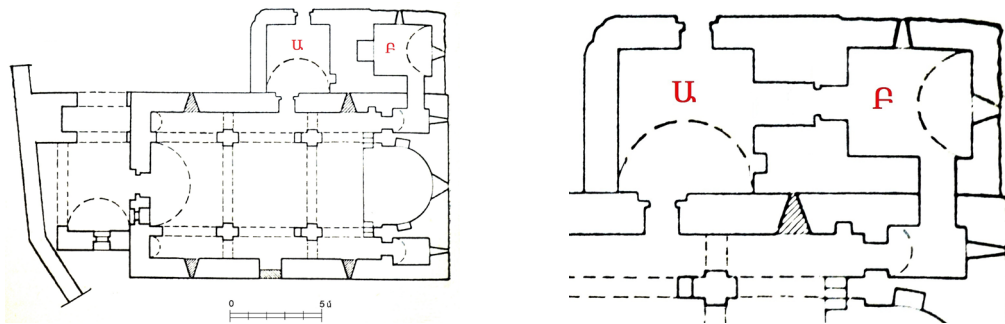
⁹ Հասրաթեան Մ., նշուած աշխ., էջ 37-42:

¹⁰ Վերջերս անդրադարձել ենք նաեւ անապատի գրչութեան դպրոցում ընդօրինակուած եւ նկարագարողուած մէկ տասնեակից ավելի ձեռագրերին, որոնց մեծ մասը պահուում է Մաշտոցեան Մատենադարանի հաւաքածոյում (տե՛ս Զարութիւնեան Ա., Հալիձորի Հարանց կամ Տաթեւի նախկին Մեծ անապատը՝ գրչութեան կենտրոն,

ուստի մեր խօսքը համառոտելով՝ դառնանք արձանագրութեան տեղին եւ բովանդակութեանը:

Հալիձորի Հարանց անապատի Մր. Յովհաննէս եկեղեցին եւ վիմագիրը

Որոտանի աջ ափին՝ ժայռապատ բարձր հարթութեան վրայ գտնուող Հալիձորի Հարանց անապատի եկեղեցուն հիւսիսից կից են փոքրաչափ երկու այլ կառույցներ (գրծանկ. 1): Դրանցից մէկն աւերուած է, գտնուում է անմիջապէս եկեղեցու հիւսիսային մուտքի դիմաց եւ, ինչպէս Մ. Հասրաթեանն է նշում, «գաւթի դեր է կատարել, որովհետեւ առանձին մուտք ունի դէպի դուրս»¹¹ (գծանկ. 2/Ա, նկ. 3): Երկրորդ՝ աւելի փոքր կառույցը, կից է եկեղեցու հիւսիսային աւանդատանը եւ մուտք ունի ինչպէս վերջինիս, այնպէս էլ գաւթի հետ¹² (գծանկ. 2/Բ, նկ. 4): Երրուանդ Լալայեանը, առանց յաւելեալ հիմնաւորումների, այն մատուց է համարել՝ նշելով, որ ներսում պահպանուել է անարձանագիր մի գերեզմանաքար¹³: Լալայեանին յղելով՝ կառույցը մատուց է համարել նաեւ Մ. Հասրաթեանը՝ յիշատակելով նաեւ անարձանագիր տապանաքարը եւ այն, որ այս փոքր սենեակը դրսի հետ չի հաղորդակցուում¹⁴: Այդ երեւում է նաեւ ներքոնշեալ ընդհանուր յատակագծում (կից գծանկարում արուած մուտքի յաւելումը մերն է - Ա. Յ.), ինչից կարելի է ենթադրել, որ Մ. Հասրաթեանի չափագրումների ժամանակ գաւթի արեւելեան պատն ամբողջովին փակել է մատուցի արտաքին մուտքը եւ այդ սենեակ մտել են միայն եկեղեցու հիւսիսային աւանդատնից: Հէնց այս շինութեան՝ գաւթի հետ հաղորդակցուող մուտքի վերնամասի ուղղանկիւնածեւ քարի ճակատային նեղ նիստին էլ պահպանուել է քննութեան ենթակայ վիմագիրը:

Գծանկ. 1, 2. Հարանց անապատի եկեղեցու եւ հիւսիսից կից կառույցների յատակագիծը (չափագրութիւնը՝ Մ. Հասրաթեանի)

Նախքան վիմագրին դառնալը՝ նշենք, որ ենթադրեալ մատուցը հիմնականում կիսամշակ քարերով կառուցուած, գրեթէ քառակուսի հատակագծով թաղակապ սրահ է, արտաքուստ՝ 5,0 X 4,50 մ, ներքուստ՝ 3,40 X 2,90 մ չափերով: Ունի երկու մուտք՝

«Երիտասարդական 3-րդ գիտաժողովի զեկուցումներ» (Երեւան, Նոյեմբերի 28-30, 2017 թ.), Երեւան, 2018, էջ 316-342):

¹¹ Հասրաթեան Մ., նշում աշխ., էջ 40:

¹² Այս սենեակը եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան հետ հաղորդակցող մուտքի վերնամասում իբրեւ շինաբար է օգտագործուել մարդու գրաֆիկ պատկերով եւ ԺԵ-ԺԶ. դդ. բնորոշ ուղղանկիւնածեւ մի տապանաբար:

¹³ Լալայեան Եր., Սիսիան. Նիսբեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Գ., 1898, Հ^մ 1, էջ 147:

¹⁴ Հասրաթեան Մ., նշում աշխ., էջ 40: Նշենք, որ սրահի կենտրոնում է գտնուում ուսումնասիրողների կողմից յիշատակուած տապանաբարը. այն 1,0 X 0,68 մ չափերով եւ մօտ 0,50 մ բարձրութեամբ սրբատաշ քար է, որի տապանաբար լինելը, անշուշտ, վիճելի է: Տրամաբանական կը լինի կարծել, որ սրահի կենտրոնում ընկածը մատուցի վէմ քար է, որը կանգնեցուած է եղել արեւելեան կողմում կամ, ինչպէս կը տեսնենք մեր յետագայ շարադրամից, բացառուած չէ, որ այն մկրտութեան աւազանի համար պատուանդան է հանդիսացել (նկ. 6):

հարաւից, որը բացւում է եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան մէջ, եւ արեւմուտքից՝ դէպի փոքր գաւիթ (նկ. 7, 8): Վերջինս, ամենայն հաւանականութեամբ, կառուցուել է աւելի ուշ, քանի որ, ինչպէս վերը նշեցինք, կցուած լինելով թուացեալ մատուռին՝ քողարկել է նրա արեւմտեան պատն ու արտաքին մուտքը (ենթադրելի է, որ մուտքը վերջերս է վերաբացուել): Սրանով կարելի է բացատրել ուսումնասիրողների կողմից վիմագիրը չնկատելը: Առաջին հայեացքից այն ներկայումս եւս նկատելի չէ, քանի որ գաւթի արեւելեան պատը փաստացի ծածկում է մուտքի վերնամասը (նկ. 5), եւ գիրը կարելի է տեսնել միայն նախքան մատուռ մտնելը՝ գաւթի արեւելեան եւ մատուռի արեւմտեան որմերի միջնամասում՝ մատուռի մուտքի վերին ուղղանկիւնաձեւ քարի արեւմտահայեացք նեղ նիստին, շտող (նկ. 1ա, բ).

ԿԱՄԻ ԱՅԵՍԿ ԱՅԿԱԶԻՆԻԱՆ ՇԻՆԵՑԻ ՍԲԵԿԼԵՍ
ՍԲՅՈՎԱՆ ԵՍԱՇԿԻՆՃԷ ՏԵՆՈ ՂՆԻՄՍԱՐԱԻԻՆ յԵՐԿՍԻՄԻԱՆ:

Նկ. 1ա, բ. Արձանագրութեան գրչանկարն ու լուսանկարը (հեղինակի, 2020 թ.)

ԿԱՄԱԼԻՆ՝ ԱՅ, ԵՄ՝ ՀԱՅԿԱԶ ԻՇԽԱՆ, ՇԻՆԵՑԻ ՍԲԵԿԼԵՍԻՍ / ՍԲ՝ ՅՈՎԱՆԷՍ,
ՅԻՇԼԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՈՂՆ ԻՄ՝ ՍԱՐԱԻԻՆ, ՅԻՇԼԵՑԻՔ Ի՝ ՔՍ, ԹՎԻՆ ԼԻԿ. (1611):

Բովանդակութեամբ շինարարական արձանագրութեան համաձայն՝ ենթադրեալ մատուռը Սբ. Յովհաննէս եկեղեցին է, որը կառուցուել է 1611 թ. ոմն Հայկազ իշխանի կողմից, իր եւ մօր՝ Սարաւի յիշատակին: Դատելով վկայուած թուականից՝ «թվին Կ.», եւ արձանագրութեան հնագրական առանձնայատկութիւններից՝ փորագրիչը թուակա-նի Ռ. հազարաւորը բաց է թողել կամ, որ քիչ հաւանական է, այն պիտի կարդանք «թվին» փակագրում: Փաստելի է, որ այս շինութիւնը Ժէ. դարի առաջին տասնամեա-կի վերջերին հիմնադրուած անապատի սկզբնական կառոյցներից է, չնայած, որ Մ. Հասրաթեանը, բացի բուն եկեղեցուց, միւս շինութիւնները համարում է յետագայում, մասնաւորապէս՝ 1658 թ. երկրաշարժից յետոյ կառուցուած¹⁵:

Վիմագրում իբրեւ եկեղեցու կառուցող վկայուած Հայկազ իշխանը եւ նրա մայր Սարաւը յիշատակուած են նաեւ այլ աղբիւրներում: Հայկազ իշխանը Քաշաթաղ-Խնա-ծախի նշանաւոր Մելիք-Հայկազեաններից Հայկազ Բ.-ն է (1534/6-1621/3 թթ.), մելիք Հախնազարի եւ Սարաւի որդին, որը պատմութեան մէջ յայտնի է նաեւ իր «շինարա-րական ու մշակութանպաստ գործունէութեամբ»¹⁶: Մինչ նրա մասին խօսելը՝ համա-ռօտ անդրադառնանք Ժէ. դարից յայտնի Քաշաթաղ-Խնածախի մելիքութեանը:

Քաշաթաղ-Խնածախի մելիքութիւնը

Այս մելիքութեան հիմնադիրն իրաւամբ համարուում է Խաղբակեան-Պոռշեան իշխա-

¹⁵ Հասրաթեան Մ., նշուած աշխ., էջ 39:

¹⁶ Ղուկաս Ա., Աղբախի եւ Սիւնիքի մելիքական ապարանքները, ՀՃՈԻ գիտական ուսումնասիրութիւններ, գիրք Դ., Երեւան, 2001, էջ 23-24:

նատոհմից սերուած Հայկազ Ա. իշխանը, որը, ըստ անուանի հայագէտ Մորուս Հասարաթեանի, «մեծ Պոռշի (-1284) թոռան (էաշիի) թոռ Միրիշիկի (մօտ 1400-1470) չորս որդիներից մէկն էր (Պարոն Հայկազ, Ամիր Վասակ, Հաղբակ, Ամիր Հասան)»¹⁷: Նրանց անունները երկիցս յիշատակուած են Բոլորածորի անապատում (Վայոց ձոր) կամ առաւել յայտնի Սպիտակաւոր Սբ. Աստուածածին վանքում՝ 1475 թ. ընդօրինակուած Աւետարանի (ՄՄ 2634) եւ 1476 թ. նորոգուած Ճաշոցի (ՄՄ 2781) յիշատակարաններում¹⁸, որոնց հիմամբ՝ Վայոց ձորի տէր Զումայ իշխանի վերոնշեալ եղբօրորդիներին քանիցս յիշատակում է նաեւ մեծավաստակ Գարեգին Յովսէփեանը¹⁹:

Մելիք Հայկազ Ա.-ին է վերագրուած ԺԵ. դարավերջով թուագրուող Քաշաթաղի՝ ներկայումս կիսաւեր ապարանքի կառուցումը, որը գտնուում է Աղաւնոյ գետի Ծիծեռնավանից վտակի ձախ ափին՝ նախկին Սուլթանքենդ կոչուած քղաբնակ գիւղում²⁰: Մորուս Հասարաթեանի կարծիքով, նախքան մելիք Հայկազի՝ Քաշաթաղում հաստատուելը, այստեղ իշխել են շահունեցիները, իսկ ԺԵ. դարի վերջերին միեւնոյն աւանում է հիմնաւորուած նշանաւոր մելիք Հայկազը, որն էլ կառուցում է երկյարկանի քարաշէն ապարանքը՝ «մաքուր հայկական ոճով»²¹:

Յայտնի է, որ ԺԶ. դարասկզբին Հայկազ Ա. իշխանի որդի եւ Հայկազ Բ.-ի հայր Հախնազարը մելիքութեան աթոռանիստը Քաշաթաղից տեղափոխել է ոչ հեռու զբոսնրող Սիւնեաց խնածախ գիւղը, որտեղ կառուցել է ապարանք՝ դարձնելով մելիքութեան նոր աթոռանիստը²²: Ճարտարապետ Արտակ Դուլեանի բնորոշմամբ՝ մելիքանիստի տեղափոխումը խնածախ բնաւ Քաշաթաղի դերը չի նուազեցրել, այն «իր յարմարաւէտ աշխարհագրական դիրքի, ինչպէս նաեւ Ծիծեռնավանքի հարեւանութեան շնորհիւ յետագայում էլ շարունակում էր մնալ գաւառի նստոց-կենտրոններից մէկը»²³: Մելիք Հախնազարի երեւելի համբաւի մասին է վկայում խնածախում երբեմնի գոյութիւն ունեցած նրա քանդակազարդ տապանաքարի արձանագրութիւնը, որը 1926-ին ընդօրինակել է Մորուս Հասարաթեանը, այն աւելորդ չենք համարում յիշատակել. «Ես՝ Սարաւս²⁴, կ(ա)նգ(նեցի) Սբ. խաչս կողակցին իմ՝ Հախնազարին, որ Մէծ իշխան էր ի մէջ թագօ(=աւ)որաց: Եւ որդին իմ Հայկազ, կ(անգ)ն(ե)ցօ(=աւ) գեղիս առաջնորդ, թվին Ռ. (1551): Ես՝ Ստեփանոս հպէղաս, կազմեցի այս տապանս»²⁵ (ընդգծումը մէրն է - Ա. Յ.):

Դատելով խաչքարային յիշատակագրութիւններին բնորոշ տապանագրի բովանդակութիւնից՝ կոթողը կանգնեցրել է մելիք Հախնազարի կողակցից եւ մեր նորայայտ վիմագրում յիշատակուած Հայկազ իշխանի մայր Սարաւը՝ 1551 թ., իսկ քարգործ վարպետը Ստեփանոս արեղան է: Տապանագրին հանգամանօրէն անդրադարձած Մորուս Հասարաթեանի համոզմամբ՝ գիրը թոյլ է տալիս յստակեցնել նաեւ Հայկազ Բ. իշխանի ծննդեան մօտաւոր ժամանակն ու զբաղեցրած պաշտօնը, ըստ այդմ՝ Հախնազարի որ-

¹⁷ Հասարաթեան Մ. Ս., Քաշաթաղ-խնածախ, «Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրութիւններ», Երեւան, 1985, էջ 158:

¹⁸ ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.), կազմեց՝ Խաչիկեան Լ., Երեւան, 1958, էջ 375, Հ^մ 474, էջ 400, Հ^մ 501:

¹⁹ Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ. հրատարակութիւն, Անթիլիաս-Լիբանան, 1969, էջ 123, 125, 126:

²⁰ Դուլեան Ա., նշում աշխ., էջ 17:

²¹ Հասարաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 160, 162:

²² Նոյն տեղում, էջ 158: Ուսումնասիրողներից Ն. Պապուխեանն ապարանքի կառուցումը վերագրում է մելիք Հայկազ Բ.-ին (Պապուխեան Ն., Սիւնիքի ժողովրդական ճարտարապետութիւնը, Երեւան, 1972, էջ 71, ծմբ. 32):

²³ Դուլեան Ա., նշում աշխ., էջ 17:

²⁴ Մորուս Հասարաթեանն անունը կարդացել է Սերաւ, մինչդեռ, ըստ նորայայտ վիմագրի, ճիշտ ենք համարում անուն Սարաւ տարբերակը: Տապանագրի սղումները վերականգնել ենք կոր փակագծերով:

²⁵ Հասարաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 162:

դի Հայկազ Բ. իշխանն ապրել է առնուազն 88-89 տարի, քանի որ հօր մահուան ժամանակ, այսինքն՝ 1551 թ., պէտք է որ 16-17 տարեկան եղած լինէր, որ կարողանար նաեւ իշխանաւորի (առաջնորդի) պաշտօն զբաղեցնել, ուստի եւ՝ ծնուած պիտի լինի 1534/6 թթ. միջակայքում²⁶։ Հստ Մորուս Հասրաթեանի՝ մելիք Հախնազարի աւատական իրաւունքները պահպանուած էին նաեւ Խոզնաւար եւ Վաղատուր (Բայանդուր) գիւղերի նկատմամբ, հետեւաբար, ինչպէս ստորեւ կը տեսնենք, Հայկազ Բ.-ն, Խնածախի առաջնորդը լինելուց բացի, որոշակի իրաւունքներ է ունեցել նաեւ հարեւան յիշեալ երկու գիւղերի նկատմամբ²⁷։

Ինչ վերաբերում է մելիք Հախնազարի կողակից եւ Հայկազ Բ.-ի մայր Սարաւին, ապա նրա անունը վկայուած է նաեւ 1495 թ. ընդօրինակուած մի ձեռագիր Աւետարանի՝ 1603 թուականից յետոյ գրուած ստացողի յիշատակարանում (ՄՄ 5303, միայն յիշատակարանը՝ ՄՄ 6332)։ Գրիչը նախ նկարագրում է Պարսից շահ Աբաս Ա.-ի գլխաւորած զօրքերի եւ օսմանցիների՝ 1603 թ. բախումները Թաւրիզում, ապա Պարսից զօրքերի կողմից մի շարք բերդերի գրաւումն ու աւարառութիւնները։ Դառնալով ձեռագրի՝ պարոն Հայկազ աղայի կողմից «ի հալալ ընչից» գնմանը, գրիչն ընթերցողներից հայցում է յիշման արժանի անել մելիք Հայկազին «եւ ծնողաց, հաւրն՝ պարոն Հախնազարին, պապին՝ պարոն Հայկազին (Ա.-ին, այլ ձեռքով լրացուած է նաեւ Աղայ-ջանին - Ա. Յ.) եւ մաւրն իւր՝ Սաւարին...»²⁸։ Յիշատակուած են նաեւ տատի՝ Շամամի, որդիների՝ Աղաջանի, Հախնազարի, Գասպարի, Նազարի, դուստրերի՝ Դովլաթի, Զատի, Հումայի, ինչպէս նաեւ եղբայրների եւ քոյրերի անունները։ Յիշատակարանի ուշագրաւ դրուագներից է այն, որ նշուած ապստամբութիւնների ժամանակ մելիք Հայկազ Բ.-ին օսմանցիները ձերբակալել եւ տեղափոխել են Գանձակի (Գեանջայի) բերդը, որտեղից դուրս գալով՝ նա գնացել է Սպահան՝ «առ շահ Ապասն», որից ստացել է «խալաթ»²⁹ եւ պարոնութիւն երկրիս Քաշաթաղոյ»³⁰։ Նկատենք, որ չնայած յիշատակարանը թուակիր չէ, սակայն վկայուած դէպքերը թոյլ են տուել ուսումնասիրողներին հաւանական համարել 1606 թուականը³¹։

Ինչպէս արդէն պարզուեց, Հախնազարից մելիքութիւնը ժառանգել է որդին՝ Խընդրոյ առարկայ վիմագրում յիշատակուած մելիք (իշխան) Հայկազ Բ.-ն, որը, ըստ պատմագիր Առաքել Դաւրիժեցու հաղորդման, սերում էր «ի Քշտաղս (Քաշաթաղ - Ա. Յ.) երկրէն՝ ի Խանածախ գեղջէն»³²։ Վերոնշեալ յիշատակարանից դատելով՝ նա ակտիւ մասնակցութիւն է ունեցել Ժէ. դարասկզբին տեղի ունեցած թուրք-պարսկական պա-

²⁶ Նոյն տեղում, էջ 163։

²⁷ Նոյն տեղում։

²⁸ Ժէ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, հ. Ա. (1601-1620 թթ.), կազմեցին՝ Յակոբեան Վ., Յովհաննիսեան Ա., Երեւան, 1974, էջ 207, Հ^մ 258։ Ժողովածոյի կազմողները չեն բացառում նաեւ մելիք Հայկազի մօր անուան Սայար ընթերցումը (նոյն տեղում, ծնթ. 19)։ Ասեմք, որ ՄՄ 5303 ձեռագրի վերջից մի քանի թերթ ընկած է, եւ ուսումնասիրողները, ինչպէս եւ իրենք են նշում, պակասատր յատուածը լրացրել են՝ օգտուելով Ղետնոյ Վրդ. Փիղալէմեանի կազմած «Նշխարք պատմութեան Հայոց» ձեռագիր աշխատութեան Ա. հատորի (ՄՄ 6332) նիւթերից (նոյն տեղում, ծնթ. 18)։ Մենք տեղում ստուգեցինք բնագիրը, ուր յստակ ընթերցման է անւան Սաւար տարբերակը։ Ստորեւ կը տեսնենք, որ մելիք Հայկազի մայրն այս անունով է յիշուում նաեւ Միծեռնավանքի որոշ յիշատակագրութիւններում։

²⁹ Այսպէս է կոչուում յարգանքի եւ մեծարման նպատակով տրուած նուէրը, որը հիմնականում շէղ եւ քանկարժէք հագուստ է (տե՛ս Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրերը. I, Հրովարտականք, պրակ երկրորդ (1601-1650 թթ.), կազմեց՝ Փափազեան Հ., Երեւան, 1959, էջ 220)։

³⁰ Ժէ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, հ. Ա., էջ 207։

³¹ Նոյն տեղում, ծնթ. 21։

³² Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 63, գլ. Գ.։ Առաւել պատմագիրը մելիք Հայկազին յիշատակում է նաեւ երկրի երեւելի այրերի՝ Խօջայ Նազարի, Խօջայ Սուրբանումի, Միւրուլի անունների շարքում, ովքեր մշտապէս պայքարում էին Մելիքսէր կաթողիկոսի անօրէն գործողութիւնների դէմ (նոյն տեղում, էջ 195, գլ. ԺԸ.)։

տերազմին՝ վայելելով շահ Աբաս Ա.-ի բարեացակամ վերաբերմունքը, որից էլ ստացել էր «Ծեր առիւծ» («Գոջայ ասլան») մականունը³³։ ԺԶ-ԺԷ. դդ. նշանաւոր եկեղեցական գործիչ, փիլիսոփայ եւ բանաստեղծ Ներսէս Մոկացիին, 1621թ. Սիւնեաց Մեծ անապատում՝ Փիլիպոս դպիրի (յետագայում կաթողիկոս Փիլիպոս Ա. Աղբակեցի - 1633-1655 թթ.) խնդրանքով գրուած չափածոյ ներբողեանում, յատկանշում է ոչ միայն անապատի հիմնադիր չորս այրերի՝ մելիք Հայկազի, Պօղոս Վրդ. Մոկացու, Սարգիս Եպս. Արենեցու եւ Կիրակոս Քհնյ Պոնտացու անունները, այլեւ շահ Աբասի համակրանքը քաջամարտիկ եւ պատերազմից յաղթանակով դուրս եկած մելիք Հայկազի նկատմամբ, որին, իբրեւ վարձատրութիւն, յանձնում է Սիւնիքի իշխանութիւնը³⁴.

«Կացոյց զնա իշխան երկրի՝
Հանեալ ի պարիւ մեծութեան,
Մեծարգոյ փառօք պարուեաց
Եւ կոչեաց զնա իւր սիրական:
Հախնազար հայրըն նորս
Յորջորջեալ զնա սեռական,
Հայկազն անուանէր զնա՝
Նմանիլ Հայկազնին Տիգրան...»³⁵:

Թերեւս Պարսից առաջնորդի հովանաւորութիւնը վայելելու եւ իշխանութիւն ձեռք բերելու հանգամանքներով էլ պիտի պայմանաւորել մելիք Հայկազ Բ.-ի իրականացրած շինարարական-նորոգչական աշխատանքների մասին վկայութիւնները:

Մելիք Հայկազ Բ.-ի գործունէութիւնը Հալիձորի Հարանց անապատում

Այժմ տեսնենք, թէ ի՞նչ կապ կարող էր ունենալ Հայկազ Բ. իշխանը Սիւնեաց նորահիմն անապատի հետ: Առաքել Դաւրիժեցու հաղորդմամբ՝ անապատական շարժման վերազարթօնքը Սիւնիքում չորս սրբակենցաղ այրերի՝ Երուսաղէմ ուխտի մեկնած Սաղմոսավանքի առաջնորդ Սարգիս Եպս. Արենեցու (Ամբերդցի, պարոնտէր), Տրապիզոնից եկած Կիրակոս Քհնյ Պոնտացու, ինչպէս նաեւ՝ Պօղոս Վրդ. Մոկացու եւ Արիստակէս Վրդ. Շամբեցու անունների հետ է կապուած, իսկ կառուցուելիք անապատի տեղի ընտրութիւնը վերապահուած էր մեր երկրորդ Լուսաւորիչ Մովսէս Վրդ. Տաթեւացուն (յետագայում կաթողիկոս՝ 1629-1633 թթ.)³⁶։ Տաթեւի հռչակաւոր վանքից ոչ հեռու հիմնադրուած անապատի համբաւն արագ տարածուած եւ իր շուրջն է համախմբում մի շարք քրիստոսաւանդ այրերի, որոնք յետագայում եւս դարձան անապատների հիմնադիրներ (Թովմա Եպս. Տաթեւացի, Կարապետ Եպս. Էջմիածնեցի, Արիստակէս Վրդ. Բարկուշատցի, Դաւիթ Եպս. Շամբորեցի, Ներսէս Մոկացի եւ այլք)։ Նրանցից Հ. Ղեւոնդ Ալիշանն առանձնացնում է Վանայ լճի Լիմ եւ Կտուց կղզիներում հաստատուած անապատների հիմնադիր, վերոյիշեալ Ներսէս Մոկացուն (մականւամբ՝ Բեղլու)³⁷, որի գրչին պատկանող ներբողեանում վերջինս փառաբանում է Սիւնեաց Մեծ անապատի չորս հիմնադիրներին, միայն այն տարբերութեամբ, որ Սարգիս Եպիսկոպոսի, Կիրակոսի Քահանայի եւ Պօղոս Վարդապետի անուններից առաջ, իբրեւ «անապատի սիւն», յիշատակում է մելիք Հայկազին, որը.

³³ Հասարթեան Մ. Ս., նշուած աշխ., էջ 165:

³⁴ Դոլուխանեան Ա., Ներսէս Մոկացի (կեանք, գործունէութիւն), Սբ. Էջմիածին, 2009, էջ 78-80:

³⁵ Ներսէս Մոկացի, Բանաստեղծութիւններ, աշխատասիրութեամբ՝ Ա. Դոլուխանեանի, Երեւան, 1975, էջ 46-47:

³⁶ Առաքել Դաւրիժեցի, էջ 239, գլ. ԻԴ.:

³⁷ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Սիսական. տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893, էջ 248:

*«Խոնարհ էր եւ հեզ բարութ,
Եւ սիրով աստուածաշարժութեան:
Անապատի սիւն լինէր
Եւ գրգէր գոյով հայրական,
Մինչ յիշխանութեան սիջին
Ջանք դնէր անապատական»³⁸:*

Փաստօրէն, Հայկազ իշխանի անմիջական ջանքերով ու հովանաւորութեամբ է հիմնադրուել Հալիձորի Հարանց կամ Սիւնեաց Մեծ անապատը, որի եկեղեցուն հիւսիսից կցակառուցուել է Սբ. Յովհաննէս Մկրտչի անուանակիր փոքր, մատուանման եկեղեցին: Այս կառույցի գործառութեային բուն նշանակութիւնը, իբրեւ եկեղեցի, փոքրինչ կասկածելի է, առաւել եւս, որ դեռեւս վաղ միջնադարից սկսած անապատների առանձնաշատկութիւններից էր նաեւ միայն մէկ պաշտամունքային կառույց ունենալը³⁹: Աւելին, քառակուսի յատակագծով թաղակապ սրահն արեւելեան կողմում բեմ չունի եւ, ըստ էութեան, չի էլ ունեցել, իսկ զոյգ մուտքերի առկայութիւնը, ընդ որում՝ մէկը եկեղեցու հիւսիսային աւանդատան մէջ, իսկ միւսը դէպի դուրս, թոյլ է տալիս ենթադրել, որ մենք գործ ունենք դեռեւս վաղ եւ զարգացած միջնադարում աւանդական դարձած մատուռ-մկրտարանի հետ, մանաւանդ, որ վիմագրում յիշատակուած Սբ. Յովհաննէս անունը, ի դէմս Սբ. Յովհաննէս Մկրտչի, նոյնպէս այդ է վկայում: Ճիշտ է՝ Սբ. Գրիգոր Լուսաւորչի սահմանած կանոնախմբի Ի. «Վասն անապատականաց» յօդուածում յըստակ նշուած է, որ կանոնը չի պարտադրում «անապատականաց մկրտութիւն առնել եւ ւարէնս տալ ժողովրդեան կամ պսակ դնել, զի այս գործ առաջնորդաց է»⁴⁰, այդուհանդերձ, ինչպէս նշում է Սբ. Էջմիածնի միաբան Յուսիկ Արք. Տէր-Մովսիսեանը, արդէն ուշ միջնադարում անապատականների կենցաղավարութիւնը զգալի փոխուել էր՝ նմանուելով «աշխարհիկ եկեղեցականներին ու եկեղեցիներին»⁴¹: Առաքել պատմագրի յիշատակած Սիւնեաց անապատականների կանոնադրութեամբ եւս նման ծիսակարգերն արգելող որեւէ կանոն սահմանուած չէ⁴²: Ասուածի առհաւատչեան նաեւ անապատների մի շարք եկեղեցիներում գոյութիւն ունեցած մկրտութեան աւազաններն են (Տանձափարախի (Բեխի) անապատ, Շինուհայրի Կուսանաց անապատ, Հալիձորի Հարանց անապատին հարակից Սբ. Պօղոս-Պետրոս մատուռ-տապանատուն⁴³ եւ այլն, նկ. 11-13):

Միջնադարեան մկրտարաններին նախկինում անուղղակիօրէն անդրադարձել է հայ ճարտարապետութեան ականաւոր տեսաբան Թորոս Թորամանեանը⁴⁴, ուստի համառօտ անդրադառնալ նրա դիտարկումներին:

³⁸ Ներսէս Մոկացի, Բանաստեղծութիւններ, էջ 49:

³⁹ Տէր-Մինասեան Եր., Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա., Սբ. Էջմիածին, 1908, էջ 281. հմմտ. Հասարակեան Մ., Սիւնիքի XVII-XVIII դարերի հարտարապետական համալիրները, էջ 15:

⁴⁰ Կանոնք Սրբոյն Գրիգորի [Լուսաւորչի], «Կանոնագիրք Հայոց», հ. Ա., աշխատասիրութեամբ՝ Վ. Յակոբեանի, Երեւան, 1964, էջ 247:

⁴¹ Տէր-Մովսիսեան Արք. Յուսիկ, Անապատականներ եւ վանականութիւն, «Արարատ»-ի ժառանգութիւնը, Բ., Երկերի ժողովածոյ, հրատ. պատրաստեց Եզնիկ Արք. Պետրոսեանը, Սբ. Էջմիածին, 2009, էջ 330:

⁴² Առաքել Դարիժեցի, էջ 219-221, գլ. ԻԱ.:

⁴³ Առաքել պատմագրի հաղորդմամբ՝ այս մատուռ-տապանատանն են հանգչում Սիւնեաց Մեծ անապատի հիմնադիրներ Սարգիս եպս. Արեւեցի, Պօղոս Վրդ. Մոկացի, Արիստակէս Վրդ. Շամբեցի եւ «առաքինագործ» Տէր Բարսեղ Արեղան (Առաքել Դարիժեցի, էջ 225, գլ. ԻԲ.): Տեղացիներին այն առաւել յայտնի է «Զորս սրբի» դամբարան անունով, իսկ Մեսրոպ Մագիստրոսն այն Սբ. Պօղոս-Պետրոս մատուռ է կոչում (Տէր-Մովսիսեան Արք. Մեսրոպ, նշուած աշխ., էջ 59-60):

⁴⁴ Թորամանեան Թ., Նիւթեր հայկական հարտարապետութեան պատմութեան, Երեւան, 2013, էջ 200-203 (վերահրատարակութիւն):

Եկեղեցի, թե՛ մատուռ-մկրտարան

Մեր հոգեւոր հայրերի սահմանած եւ եկեղեցական ժողովներում մշակուած կանոնների հիմամբ Թ. Թորամանեանը որոշակիացնում է միջնադարեան մկրտարանների տեղն ու գործառույթը ժամանակի համապատկերում: Ուշագրաւն այն է, որ ի սկզբանէ դրանք կառուցուել են եկեղեցիներին կից, կամ աւազանը տեղադրուել է եկեղեցու հիւսիսային աւանդատանը. այդ է փաստում Սբ. Սահակ Պարթեւի՝ քորեպիսկոպոսներին ուղղուած Բ. կանոնը, ըստ որի՝ աղօթքի տաճարը, որտեղ սուրբ Սեղանն է, հարկ է մշտապէս զարդարուն պահել, անխափան խնկարկել ու մոմ վառել, իսկ «մերձ ի նա մկրտատուն շինեսցեն յաւանս, որպէս եւ սովորութիւն իսկ է, եւ յայլսն՝ ի նմին կանգնեսցի աւազան մկրտութեան...»⁴⁵: Այս առումով հետաքրքիր է Թ. Թորամանեանի տեսակէտը, երբ նշում է, որ Սբ. Սահակի ապրած ժամանակաշրջանում (387-439 թթ.) եկեղեցիները դեռեւս իրենց նախնական ձեւի մէջ էին եւ մկրտատուն ծառայելու համար առնուազն աւանդատներ չունէին⁴⁶, ինչից էլ ենթադրում է, որ աւազանները կից շինութիւններում են եղել: Նա կարծում է, որ միայն Ն. դարավերջից մինչեւ է. դարի կէսերը կառուցուած որոշ եկեղեցիների (Սբ. Էջմիածնի Մայր տաճար, Սբ. Հռիփսիմէ, Բագարանի Սբ. Թէոդորոս, միգուցէ նաեւ՝ Աւանի տաճար) արեւելեան աւանդատների ունեցած արտաքին մուտքերը հիմք ընդունելով՝ կարելի է հաւանական համարել, որ դրանք մկրտարաններ են եղել⁴⁷:

Դուինի եկեղեցական Բ. ժողովի (555 թ.) ԺԵ. «Ձառնել ի տունս մկրտութիւնս» կանոնն արգելում է մկրտութեան կարգ կատարել տանը, փոխարէնը սահմանում է. «Եւ աւազանն կանգնեսցի յեկեղեցւոյն կամ ի տան պաշտամանն»⁴⁸, այսինքն՝ թոյլատրում է կարգ անել միայն եկեղեցու ներսում (թերեւս՝ աւանդատանը) կամ կից շինութեան մէջ, որտեղ աւազան է կանգնեցուել: Ինչ վերաբերում է Դուինի Ե. ժողովի (719 թ.) ԺԳ. «Վասն սրբոյ աւազանին» կանոնին, ապա այստեղ պայմանն աւելի յստակ է՝ հարկ է «աւազան քարեղէն հաստատել ի նմին իսկ յեկեղեցւոյն, եւ կամ անդէն մերձ յեկեղեցին ի մկրտատունն»⁴⁹, այսինքն՝ քարէ աւազանը պիտի լինի եկեղեցու մէջ կամ կցակառոյց մկրտատանը: Այդուհանդերձ, տեղին է Թ. Թորամանեանի նկատառումը, թէ եկեղեցու մէջ մկրտութեան աւազան ունենալու թոյլատրումը բնաւ չի բացառում նոյն եկեղեցուն կից մկրտատանի անհրաժեշտութիւնը⁵⁰: Այս առումով խիստ յատկանշական է Երուսաղէմի Մակար Եպիսկոպոսի եկեղեցական կանոնադրութեան Բ. յօդւածը, ըստ որի՝ եկեղեցին պիտի մկրտատուն ու աւազան ունենայ, որպէսզի անհրաժեշտութեան դէպքում մկրտութեան կարգ կատարուի. «եթէ եկեղեցիս ունիմք, պարտ է եւ մկրտատունս առնել եւ աւազան, յորում մկրտէ, որ գայցեն յուղիղ հաւատս բերեպաշտութեան»⁵¹, իսկ Ը. յօդուածում յստակ նշում է եկեղեցու մէջ աւազանի ստոյգ

⁴⁵ Կանոնի Սրբոյն Սահակայ Հայոց հայրապետի, «Կանոնագիր Հայոց», հ. Ա., էջ 368. հմմտ. **Մելիք-Թանգեան Վրդ. Ներսէս**, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, առաջարկումով եւ ծանօթագրութիւններով հրատարակութեան պատրաստեց **Ա. Բոզոյեանը**, Սբ. Էջմիածին, 2011, էջ 431:

⁴⁶ Թ. Թորամանեանի այս տեսակէտը վիճելի է, քանի որ Բիւստոնեոսեան ընդունման վաղ փուլում կառուցուած մի շարք եկեղեցիներ յատկազօծելով աւանդատներով են (Տեկոր, Երեւոյ, Ծիծեռնավանք, Աշտարակի Ծիւղնատուր եւ այլն):

⁴⁷ **Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 202-203:

⁴⁸ Կանոնի Ներսէսի կաթողիկոսի եւ Ներշապհոյ Մամիկոնէից եպիսկոպոսի, «Կանոնագիր Հայոց», հ. Ա., էջ 485. հմմտ. **Մելիք-Թանգեան Վրդ. Ներսէս**, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, էջ 310:

⁴⁹ Կանոնի տեւոն Յովհաննիսի Իմաստասիրի Հայոց կաթողիկոսի, «Կանոնագիր Հայոց», հ. Ա., էջ 521. հմմտ. **Մելիք-Թանգեան Վրդ. Ներսէս**, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, էջ 337:

⁵⁰ **Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 201:

⁵¹ Երանելոյն Մակարայ՝ սրբոյ Բաղաթիմ Երուսաղէմի հայրապետի կանոնական թուղթի հայս, «Կանոնագիր Հայոց», հ. Բ., աշխատասիրութեամբ՝ **Վ. Յակոբեանի**, Երեւան, 1971, էջ 222. հմմտ. **Մելիք-Թանգեան Վրդ.**

տեղը. «աւազանն յետոյ առ նմին տամբ, եւ պատուով հաստատեալ յաջմէ (խորանից աջ, հիւսիսային կողմում - Ա. Յ.)»⁵²: Այս երեւոյթը յետագայում արտացոլուել է նաեւ Մաշտոց ծիսամատեանի՝ աւազանի աւրհնութեան կանոնում, որտեղ ուղղակիօրէն նըշուում է, որ «չէ կատարեալ եկեղեցի, որ ոչ ունի զծնունդս որովայնի իւրոյ (նկատի ունի մկրտութեան աւազանը - Ա. Յ.)»⁵³:

Վերոյիշեալ կանոնները յստակ շեշտում են ոչ միայն առանձին մկրտարանների անհրաժեշտութիւնը, այլեւ աւազանի՝ իբրեւ եկեղեցու անքակտելի մասը լինելու հանգամանքը: Մկրտարանի եւ եկեղեցու փոխկապուածութեան առնչութեամբ ուշագրաւ է Թ. Թորամանեանի յիշատակած օրինակը՝ կապուած ծննդավայր Շապին-Գարահիսարի եկեղեցու հիւսիսային մատուռ-աւանդատան հետ: Պարզուում է՝ մկրտութեան աւազանը գտնուել է եկեղեցու նշուած սրահում, որը մուտք է ունեցել նաեւ դրսից, որտեղից էլ ներս են բերել մկրտուողին եւ միայն «աղամական մեղքի դատակնիքէն» սրբուելուց յետոյ, արդէն եկեղեցու հետ հաղորդակցուող մուտքից նոր մկրտուածին տարել են բուն աղօթասրահ⁵⁴: Այսինքն՝ ճիշտ Հարանց անապատի պէս, միայն այն տարբերութեամբ, որ այստեղ մկրտարանն անապատի եկեղեցու հիւսիսային աւանդատանը կից առանձին շինութիւն է:

Ուսումնասիրութիւնները պարզում են, որ մեզանում մկրտարաններ (նաեւ՝ եկեղեցիների աւանդատներում) ունենալու աւանդոյթը պահպանուել է մինչեւ ԺԳ-ԺԴ. դդ.⁵⁵, իսկ առանձին դէպքերում նաեւ՝ ուշ միջնադարում: Իբրեւ այդպիսին նշելի է Զուարթնոցի տաճարի կենտրոնում՝ 1903 թ. Խաչիկ Վրդ. Դադեանի յայտնաբերած շրջանաձեւ, սրբատաշ քարերով շարուած կառոյցը (տրամագիծը կենտրոնում՝ 0,88 մ, խորութիւնը՝ 1,25 մ), որի՝ մկրտութեան աւազան լինելու հետազօտողների համոզմունքը⁵⁶ հիմնաւոր փաստերով ժխտել է Ստեփան Մնացականեանը՝ հաւանական համարելով այն, որ կառոյցն ի սկզբանէ մասունքարան է եղել, որի վրայ նաեւ յուշասիւն է կանգնեցուել⁵⁷: Յետագայում Յովսէփ Օրբելին, առանց որեւէ հիմնաւորման, մկրտարան է համարել Անիի Մայր տաճարի հարաւարեւելեան կողմում գտնուող՝ այսպէս կոչուած «ութանկիւն» աւերուած մատուռը⁵⁸, իսկ Կարսի Առաքելոց եկեղեցու նորոգման ժամանակ՝ ռուսների կողմից փաստագրուած մատուռանման կառոյցի յատակի խաչաձեւ փորուածքը համարուել է մկրտութեան աւազան⁵⁹: Ուշմիջնադարեան կառոյցներ

Ներսէս, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, էջ 404-405:

⁵² Նոյն տեղում, էջ 228. հմմտ. **Մելիք-Թանգեան Վրդ. Ներսէս**, Հայոց եկեղեցական իրաւունք, էջ 406:

⁵³ Մայր Մաշտոց, հ. Ա., գիրք Ա., Հստ հնագոյն երկաթագիր ձեռագրերի եւ համեմատութեամբ Աստուածաշունչ մատեանի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելումով, աշխատասիրութեամբ՝ **Գ. Տէր-Վարդանեանի**, Սբ. Էջմիածին, 2012, էջ 137:

⁵⁴ **Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 202:

⁵⁵ Հակուած ենք մատուռ-մկրտարան համարելու նաեւ Բիրականի Արտաւազիկ եւ Մայիսեանի Տիրամատուռ վաղմիջնադարեան եկեղեցիների հիւսիսարեւելեան խաչաքեւին կցուած եւ իբրեւ հիւսիսային աւանդատուն հանդիսացած թաղակապ փոքր սրահները (**Գրիգորեան Վ.**, Հայաստանի վաղմիջնադարեան կենտրոնագմբէք փոքր յուշարձաններ, Երեւան, 1982, էջ 45-46, տախտակ XV):

⁵⁶ **Տէր-Մովսիսեան Վրդ. Մեսրոպ**, Էջմիածին եւ հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, պրակ Ա., Սբ. Էջմիածին, 1904, էջ 54: Թ. Թորամանեանը Զուարթնոցի մկրտութեան աւազանի գոյութիւնը պայմանաւորել է տաճարի ձեւի բացառիկութեամբ եւ «Շինողի (Ներսէս Գ. Տայեցու - Ա. Յ.) օտարոտի» հակումներով, քանզի առնուազն մինչեւ ԺԴ. դարը կառուցուած եկեղեցիներում նա աւազան չի փաստագրել (**Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 201):

⁵⁷ **Մնացականեան Ստ.**, Զուարթնոցը եւ նոյնատիպ յուշարձաններ, Երեւան, 1971, էջ 46-47, 90:

⁵⁸ Краткий путеводитель по городу Ани, составил **Орбели И.**, С. Петербург, 1910, էջ II (74) (վերջից). տե՛ս նաեւ **Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 201. **Մաթևոսեան Կ.**, Անի. եկեղեցական կեանքը եւ ձեռագրական ժառանգութիւնը, Սբ. Էջմիածին, 1997, էջ 165:

⁵⁹ **Թորամանեան Թ.**, նշուած աշխ., էջ 201: Անիում մկրտութեան ֆառէ աւազաններ են ունեցել 1151 թ. նորոգուած Սբ. Սարգիս («Սարկաւագի») եկեղեցին, Գագիկաշէն Սբ. Գրիգոր զուարթնոցատիպ տաճարը, վիմափոր եկեղեցիներից մէկը (**Март Н.**, Ани (книжная история города и раскопки на месте городища), Ереван, 2011, էջ 116:

րից յատկանշելի է ժԹ. դարում վերակառուցուած Երեւանի Սբ. Սարգիս եկեղեցին, որն ունի արտաքին մուտքով հիւսիսային աւանդատուն-մկրտարան⁶⁰։ Յաւօք, միջնադարեան մկրտարանների մասին տեղեկութիւններն աղբիւրներում խիստ կցկտուր ու թէական են, ուստի հարցի մանրագնին քննարկումը մեր խնդրից դուրս համարելով՝ բաւարարուենք բերուած օրինակներով։

Մենք ընդարձակեցինք մեր ասելիքը՝ ցոյց տալու համար, որ հակուած ենք խընդրոյ առարկայ վիմագրում վկայուած Սբ. Յովհաննէս եկեղեցին համարելու Հարանց անապատի մատուռ-մկրտարանը, որը վիմագրում կարող էր եւ եկեղեցի կոչուել, ինչպէս յաճախ եկեղեցի են կոչուել խորանները, երբեմն էլ՝ զանգակատներն ու տապանատները, որոնցում ծիսակարգ է արուել⁶¹։ Կարծում ենք՝ չպէտք է տարակուսել այն մըտքից, որ շինութիւնը գտնուում է անապատային համալիրի կազմում, քանզի, ինչպէս վերը նշեցինք, ուշմիջնադարեան անապատների եկեղեցիներին նոյնպէս բնորոշ են ինչպէս խորանն ու աւանդատունը, այնպէս էլ հիւսիսային պատի մէջ ամփոփուած մկրտութեան աւազանը⁶²։ Սա հիմնաւորում է նաեւ վերոբերեալ կանոններով, որոնցում յստակ նշուած է, որ իւրաքանչիւր եկեղեցի պիտի ունենայ մկրտատուն կամ աւազան։ Այսու, կարծես թէ որոշակի է դառնում անապատի եկեղեցու հետ գրեթէ միաժամանակ կառուցուած Սբ. Յովհաննէս եկեղեցու՝ իբրեւ մատուռ-մկրտարան լինելու մեր ենթադրութիւնը։ Կարելի է փաստել, որ Քաշաթաղ-Խնածախի նշանաւոր մելիք (իշխան) Հայկազ Բ.-ի նախաձեռնութեամբ իր եւ մօր՝ Սարաւի յիշատակին կառուցուած շինութիւնը, շնորհիւ մուտքի ճակատակալ քարի արձանագրութեան, ամենայն հաւանականութեամբ, Ժէ. դարասկզբից մեզ հասած մատուռ-մկրտարան է, բացառիկ շինութիւն հայկական ուշմիջնադարեան ճարտարապետութեան մէջ⁶³։

Ի յաւելումն նշենք, որ մելիք Հայկազ Բ.-ի շինարարական գործուէութիւնը սրանով չի սահմանափակուել։ Նրա անունը, իբրեւ շինարարութեան նախաձեռնող, վրկայուած է եղել Ծիծեռնավանքի պարսպի նորոգման 1613 թուակիր վիմագրում, որը կրող քարը, ըստ պատմաբան, արեւելագէտ Ալեքսան Յակոբեանի, վերջին ժամանակներում ոչնչացուել է տեղի քրդաբնակների կողմից⁶⁴։ Յուշարձանագէտ Սամուէլ Կա-

հմմտ. Թորամանեան Թ., Զուարթնոց, Գազկաշէն, Երեւան, 1984, էջ 96), ինչպէս նաեւ Իգանուրմ Պարոնի պալատից հիւսիս գտնուող զոյգ եկեղեցիները, որոնցից մէկում երկու աւազան է եղել (Մաթևոսեան Կ., նշուած աշխ., էջ 172)։ Մկրտութեան ֆարէ աւազան ունի նաեւ Միրաֆ գիւղի (ՀՀ Արագածոտնի մարզ) վաղմիջնադարեան եկեղեցին, որը կարելի է թուագրել առնուազն ժԳ-ԺԴ. դդ. (Sargsyan G., Harutyunyan A., Excavations of the Single-Nave Church of Mirak, 2012-2013, Aramazd. Armenian Journal of Near Eastern Studies, 2015, vol. IX/1, էջ 181, աղ. XLIV/1)։

⁶⁰ Յարութիւնեան Վ., Երեւանի եկեղեցիները (հանրամատչելի տեղեկագիր), Երեւան, 1997, էջ 33։

⁶¹ Յարութիւնեան Ա., Յակոբեան Հ., «Եկեղեցի» եւ «խորան» բառերի նոյնականութեան դրսեւորումը վիմագրերում, «Տարեգիրք» գիտական յօդուածների ժողովածոյ, հ. ԺԱ., Երեւան, 2016, էջ 87-96։

⁶² Մեր գործընկեր, աստուածաբան Լուսինէ Թումանեանը տեղեկացրեց, որ մկրտութեան աւազանի մի ուշագրաւ նմոյշ է պահպանուել Գեղարդավանքից արեւմուտք գտնուող Մխիթար Այրիվանեցու ֆարայրում ժայռակերտ մատուռի արեւմտեան պատին (Սարգսեան Է., Սարգսեան Մ., Գեղարդի վիմափոր կառոյցների մի խումբ, «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1981, Հ^մ 4, էջ 107)։ Նոյն մատուռի արեւելեան կողմում Այրիվանեցու անուան յիշատակմամբ ԶԼԸ. (1289) թուակիր յայտնի արձանագրութիւնն է, որի յիմամբ էլ կարելի է թուագրել աւազանը (արձանագրութեան վերձանութիւնը տես Յովսէփեան Գ., Խաղբակեանք կամ Պոռնջեան Հայոց պատմութեան մէջ, էջ 328, յաւելում Ա./117)։ Աւազանի՝ ոչ թէ հիւսիսային, այլ արեւմտեան պատի մէջ փորուած լինելու հանգամանքը պայմանաւորում ենք ֆարայրի բնական առանձնայատկութիւններով։

⁶³ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնում՝ 2008 թ. ներկայիս ՀՀ Նախագահ Արմէն Սարգսեանի մեկենասութեամբ կառուցուած Սբ. Վարդան եւ Սբ. Յովհաննէս Մկրտիչ մատուռ-մկրտարանն այսօրինակ կառոյցների մերօրեայ լաւագոյն օրինակներից է։ Ըստ մուտքի աշակողմեան պատին կազմուած շինարարական արձանագրութեան՝ «յաւազանէ մկրտարանիս ծնցին մանկունք առաքելահաստատ եկեղեցոյս մերոյ իբրեւ ժառանգորդ արհայրութեան երկնից եւ տանաւ հոգոյն սրբոյ, ի զօրացուցանել ազգիս Հայկազեան հաւատով, տէրունաշնորհ արդիւնագարդեալ բարի վարով եւ գործով առաքինութեան...»։

⁶⁴ Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ (Արցախ եւ Ու-

րապետեանի հաւաստմամբ՝ քարը տեղում է եղել մինչեւ 1988 թ., իսկ արձանագրութիւնը բովանդակել է հետեւեալը. «Կամաւն Ա(ստուծոյ), նորոգեցաւ պարիսպս ի ձեռն Հայկազ իշխանին, ի առ(ա)ջն(որ)դութի(ւն) Մկ(ր)տ(ի)չ եպ(իսկոպո)ս(ին), թվ(ին) ՌԿԲ. (1613)»⁶⁵; Բացի այս, Հայկազ իշխանի եւ մօր՝ Սարաւի անունները յիշատակուած են նոյն Ծիծեռնավանքի բազիլիկ եկեղեցու հարաւային պատի՝ խաչքանդակներին կից պահպանուած յիշատակագրութիւններում: Եկեղեցու վերականգնման աշխատանքների ընթացքում (2000 թ.) դրանք առաջինն ընդօրինակել եւ հրատարակել է Ալ. Յակոբեանը: Վիմագրերից մէկը թուակիր է. «Սբ. խ(ա)չս բարիխաւս Սարաւին՝ մայրն պարուն Հէգագին, թվ(ին) ՌԾԹ. (1610)»⁶⁶; Սարաւի անունը երկիցս յիշատակուած է նաեւ առանձին՝ «Սաւարին» ձեւով⁶⁷: Կարելի է հետեւութիւն անել, որ մեծահամբաւ մելիք Հայկազ Բ.-ը եւ իր մայր Սարաւը շարունակել են իրենց նպաստը բերել մեր հոգեւոր կենտրոնների բարեգարգմանը, ինչի համար էլ յիշման արժանի լինելու իրաւունք են ստացել:

Աւելի ուշ, մելիք Հայկազ Բ.-ի անունն աղբիւրներում յիշատակում է իբրեւ կալւածատէր (մլքատէր), որը սեփականատիրական իրաւունքներ ունէր Քաշաթաղի եւ Ղափանի շրջաններում գտնուող կալուածքների վրայ: Այդ են փաստում ոչ միայն մելիք Հայկազի որդի Աղաջանի (վիմագրում՝ Աղան)՝ ինաժախի հիւսիսային բարձունքին կանգնեցրած խաչքարի 1620 թ. երկլեզու (նաեւ՝ պարսկերէն) վիմագիրը, որն աւարտում է «...երկրիս մոյլքն պ(ա)ր(ո)ն Հայկազին էր»⁶⁸ բառերով, այլեւ շահ Աբաս Ա.-ի կողմից մելիք Հայկազի սեփականատիրական իրաւունքները վերահաստատող՝ դարձեալ 1620 թուակիր պարսկերէն հրովարտակը, ըստ որի՝ «Քուշթասիֆի (Քաշաթաղի - Ա. Յ.) եւ Ղափանի [շրջաններում] գտնուող որոշակի մուլքերի առանձին մասեր, մելիք Հայկազի օրինական իրաւունքն են, եւ նա [այդ մասերին] տիրում է որպէս մալիք (սեփականատէր - Ա. Յ.)»⁶⁹:

Պակաս ուշագրաւ չէ նաեւ մելիք Հայկազի կնոջ՝ Գուլաբի խանումի 1651 թ. ընդարձակ տապանագիրը, ըստ որի՝ պարոն Հայկազի որդիներից Գասպարը, Շահնազարն ու Բեկնազարն իրենց մօր յիշատակին կոթող են կանգնեցրել, որը ԼԳ. (38)⁷⁰ տարի այրի մնաց եւ «...բազում անգամ ի դուռն թագաւորաց եւ խաներաց գնաց եւ հայրենիք մլքերն անկեալ էր ի ձեռաց, թագաւորէն դաբալայ (կալուածագիր - Ա. Յ.) էառ այսքան գեղի՝ ինաժախ, Պայինդուր, Խոզնաւար»⁷¹: Այսինքն՝ կինը պայքարել է վերականգնելու ամուսնու՝ դեռեւս շահական հրովարտակով հաստատուած սեփականատիրական իրաւունքները, իսկ այն, որ բացի ինաժախից նրանց ժառանգական տիրոջներին կազմում էին նաեւ Վաղատուր (Բայանդուր) եւ Խոզնաւար գիւղերը, հաստատուում է նաեւ յիշեալ տապանագրով:

Ինչ վերաբերում է մելիք Հայկազ Բ.-ի վախճանին, ապա Ներսէս Մոկացու վերոյիշեալ ներբողեանում, իբրեւ անապատի հիմնադիր չորս այրերի ի Տէր փոխման թուա-

տիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 206:

⁶⁵ «Դիւան հայ վիմագրութեան», պրակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բաթխուդարեան, Երեւան, 1982, էջ 193, առձ. 690. Հասրաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 236. Կարապետեան Ս., Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ատրպէյնանին բռնակցուած շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 149. Յակոբեան Ալ., նշում աշխ., էջ 206:

⁶⁶ Յակոբեան Ալ., նշում աշխ., էջ 37:

⁶⁷ Նոյն տեղում:

⁶⁸ Հասրաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 164. Յակոբեան Ալ., նշում աշխ., էջ 376, ծմբ. 97:

⁶⁹ Մատենադարանի պարսկերէն վաւերագրեր. I, Հրովարտակներ, պրակ երկրորդ, էջ 99-100, վաւ. 15:

⁷⁰ Թերեւս պիտի լինի ԻԸ. (28)՝ նկատառելով նաեւ այն, որ Մորուս Հասրաթեանը մելիք Հայկազի մահուան թուական է նշում 1623-ը, հետեւաբար՝ 1651-28=1623:

⁷¹ Հասրաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 164. Յակոբեան Ալ., նշում աշխ., էջ 388, ծմբ. 121:

կան է նշում Հայոց Ռէ., այսինքն՝ 1621 թուականը.

*«Չորս կարգէս քրիստոնէից
Ըսք միոյ-միոյ ընկրեցան՝
Իշխանն ընդ վարդապետին,
Հայրապետն և առանձնականն:
Ի հազար և եօթանասնին
Յաւելեալ հայոց թուականն (1621)
Եղև կապարումն սոցա,
Որք ի մէնջ առ Տէր փոխեցան»⁷²:*

Մաղաքիա Արք. Օրմանեանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ հայրապետը Սարգիսն է, առանձնականը՝ Տէր Կիրակոսը, իշխանը՝ Հայկազ Հախնազարեանը, իսկ վարդապետը՝ Պօղոս Մոկացին⁷³: Չնայած սրան, Մորուս Հասրաթեանը մեկիք Հայկազի իշխանութեան տեւողութիւնը նշում է 72 տարի, այսինքն՝ 1551-1623 թթ.՝ յաւելելով, որ խնածախի գերեզմանոցում գտնուող նրա համեստ ու անարձանագիր տապանաքարն աչքի է ընկել յարգարանքում հանդիպակաց օձաքանդակներով, որոնք էլ պահպանել են «առիւծ ննջեցեալին»⁷⁴:

Եր. Լալայեանի գրառած մի աւանդութեան համաձայն՝ դեռեւս մեկիք Հայկազի կենդանութեան օրօք իր որդիներից մէկը (անունը չի նշում) մեկիքութիւնը հօրից խլելու փորձ է արել եւ շահի մօտ գնալով՝ մահմեդականութիւն է ընդունել, կրել Ալահ-վերդի անունն ու զօրքով եկել հօր դէմ, սակայն հայրն արդէն վախճանուած է եղել: Յետագայում նա մի մզկիթ է կառուցել ու սկսել մեկիքութիւն անել, սակայն անժառանգ է մնացել ու սրանով Քաշաթաղ-խնածախի մեկիքութեանը վերջ է դրուել⁷⁵:

Եզրակացութիւն

Ամփոփելով վերոշարադրածը՝ արձանագրենք, որ Հալիձորի Հարանց անապատի եկեղեցուն հիւսիսից կից շինութեան արեւմտեան մուտքի ճակատակալ քարի նորայայտ երկտող վիմագրում յիշատակուած է Քաշաթաղ-խնածախի մեկիք Հայկազ Բ.-ն, որի նախաձեռնութեամբ 1611 թ. կառուցուել է համալիրի Սբ. Յովհաննէս եկեղեցին՝ իր եւ մօր՝ Սարաւի յիշատակին: Ուսումնասիրութիւնը թոյլ է տալիս հաւանական համարել, որ վիմագրում եկեղեցի կոչուած կառոյցը, ըստ իր անուան, տեղի, ունեցած զոյգ մուտքերի եւ այլ յատկանիշների, ամենայն հաւանականութեամբ, մատուռ-մկրտարան է եղել:

Միջնադարեան մկրտարանների վերաբերեալ մեզ հասած սուղ տեղեկութիւնները փաստում են, որ սրանք հիմնականում եկեղեցիներին կից կառոյցներ են եղել, կամ աւազանը պարզապէս կանգնեցուել է եկեղեցու հիւսիսային աւանդատանը, որը, սովորաբար, արտաքին մուտք է ունեցել: Անկախ շինութեան իրական գործառութային նշանակութիւնից, ի դէմս նորայայտ վիմագրի, մեկիք Հայկազ Բ.-ի շինարարական աշխատանքների թիւն աւելացաւ եւս մէկով: Այն վերահաստատում է Սիւնեաց անապատի հիմնադիր չորս առաքինի այրերին ձօնուած Ներսէս Մոկացու ներբողեանը, որտեղ ցայտուն են հայրենասիրութիւնը մարմնաւորող կերպարի՝ մեկիք Հայկազի աւանդն ու անմնացորդ նուիրումը՝ ի շահ մեր քրիստոնէական ակունքների:

⁷² Ներսէս Մոկացի, Բանաստեղծութիւններ, էջ 61-62:

⁷³ Օրմանեան Արք. Մաղաքիա, Ազգապատում, հ. Բ., սիւն 2735-2736:

⁷⁴ Հասրաթեան Մ. Ս., նշում աշխ., էջ 165:

⁷⁵ Լալայեան Եր., Զանգեզուր. Նիւթեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար, «Ազգագրական հանդէս», գիրք Դ., 1898, Հ. 2, էջ 14. հմմտ. Ալ. Յակոբեան, նշում աշխ., էջ 380, ծնթ. 104:

Լուսանկարներ

Նկ. 2. Հարանց անապատի ընդհանուր տեսքը հարաւից (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 3. Կիսաւեր փոքր գաւթի հիւսիսային կամարակալ մուտքը (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 4. Ենթադրեալ մատուտ-մկրտարանի՝ գաւթի հետ հաղորդակցուող մուտքը (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 5. Մելիք Հայկազ Բ.-ի արձանագրութիւնը կառոյցի մուտքի ճակատակալ քարին (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 6. Մատուտ-մկրտարանի կենտրոնում գտնուող թուացեալ տապանը (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 7, 8. Մատուտ-մկրտարանի արեւմտեան եւ հարաւային մուտքերը՝ ներքուստ (լսնկ.՝ հեղինակի, 2020 թ.)

Նկ. 9. Մխիթար Այրիվանեցու
փարայրի մկրտութեան ատաղանը
(լսնկ.՝ Էդգար Սրկ. Օհանեանի,
2019 թ.)

Նկ. 10. Սբ. Պօղոս-Պետրոս մատուռ-տապանատունը հարա-
արեւմուտքից (լսնկ.՝ հեղինակի, 2019 թ.)

Նկ. 11. Տանձափարախի անա-
պատի եկեղեցու մկրտութեան
ատաղանը (լսնկ.՝ Արման Նալ-
բանդեանի, 2012 թ.)

Նկ. 12. Շինուհայրի Կուսանաց
անապատի եկեղեցու մկրտութեան
ատաղանը (լսնկ.՝ Սողոմոն
Մաթևոսեանի, 2014 թ.)

Նկ. 13. Սբ. Պօղոս-Պետրոս մատուռ-
տապանատան մկրտութեան ատաղանը
(լսնկ.՝ հեղինակի, 2019 թ.)

ԱՐՍԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

Պ.գ.թ., ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ ազգագրութեան
ինստիտուտ, Մաշտոցեան Մատենադարան